

Gondolatok Dénes Iván Zoltán *Választott nemzet: Marczali Henrik élete és munkássága* című könyve alapján

Lévai Csaba

történész, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, BTK Egyetemes Történeti Tanszék

Tisztelegve Gunst Péter történészprofesszornak,
a Debreceni Szemle korábbi főszerkesztőjének
a munkássága előtt

Nagyon fontos és érdekes könyv jelent meg 2022-ben a Balassi Kiadó gondozásában. Témája Marczali Henrik (1856–1940), az egyik legjelentősebb, ám mára kissé elfeledett magyar történetíró pályaképének megrajzolása. Szerzője pedig az a Dénes Iván Zoltán, aki méltán nevezhető a hazai eszmetörténeti és historiográfiai kutatások egyik doyenjének, hiszen az ezekre a témákra vonatkozó első publikáció még az 1970-es évek elején láttak napvilágot.¹

A szerző kutatói lendülete a legutóbbi évtizedben sem tört meg. 2015-ben fontos monográfiát tett közzé a sokak által legnagyobb hatásúnak tartott magyar történetíró, Szekfű Gyula (1883–1955) munkásságáról, s még ugyanabban az évben szerkesztőként jegyzett egy gyűjteményes kötetet, amelyben a hazai eszmetörténet-írás sok jelenbéli kiválóságának írásai olvashatók. Az elmúlt években pedig a Marczali Henrikre vonatkozó kutatásai előzetes részeredményeit is sorra publikálta.²

---

¹Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Balassi Kiadó, Budapest, 2022.

²Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye: Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Kalligram Kiadó, Pozsony – Budapest, 2015; *A magyar történetírás kánonjai*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Ráció Kiadó, Budapest, 2015a; Dénes Iván Zoltán: *Háborús pszichózis vagy tárgyilagosság? Marczali Henrik írásai a nagy háború idején*. Aetas – Történettudományi Folyóirat, 36. évf., 4. szám (2021) 100–117.; Dénes Iván Zoltán: „Áldozatok” védője, „elkövetők” vádlója? *Marczali Henrik az első világháborút lezáró békéről*. Történelmi Szemle, 64. évf., 1. szám (2022), 155–168.

A magyar történetírás panteonjában ritkán kapnak előkelő helyet olyan historikusok, akiknek fő kutatási területe nem Magyarország története volt. Itthon továbbra is erősen él az a felfogás, amelyik az internacionalistának tekintett természet- és társadalomtudományokkal szemben a történetírást a „nemzeti tudományok” egyikeként fogja fel. Ez természetesen nem véletlen, hiszen a 19. században, a modern értelemben vett nemzeti identitások kialakulásában/kialakításában az akkoriban professzionizálódó történettudománynak kitüntetett szerepe volt.³ Marczali Henrik viszont azon kevés számú magyar történetíró közé tartozik, akiknek a munkásságában a magyar és az egyetemes történelemmel való foglalkozás egymással teljesen egyenrangú és elválaszthatatlan elemként volt jelen. Ezért Dénes Iván Zoltán könyvének elolvasása arra ösztökélt, hogy alaposabb vizsgálat tárgyává tegyem: Marczali történetírásában milyen szerepet játszott az egyetemes történelemmel való foglalkozás, illetve ez milyen hatással volt a magyar történelemre vonatkozó nézeteire? Ezt a feladatot úgy igyekszem megoldani, hogy összehasonlítom egymással: Marczali életművének talán két legjelesebb kutatója – Gunst Péter (1934–2005) és Dénes Iván Zoltán – miként értelmezte a jeles historikus felfogását a magyar és az egyetemes történelem viszonyára vonatkozóan? Erre a megoldásra az a személyes motívum is ösztönöz, hogy Gunst Péter akkor volt szakdolgozati témavezetőm, amikor a Marczali életéről szóló kismonográfiáján dolgozott, később pedig a historiográfiai témájú doktori értekezésemet is az ő szakmai irányítása mellett készítettem el. Ennek volt köszönhető, hogy már hallgató koromban elolvastam Gunst 1983-ban kiadott Marczali-életrajzát.⁴ Írásom tehát tisztelgés is volt professzorom munkássága előtt, aki kiemelkedő szerepet játszott a Debreceni Szemle újraindításában, s aki hosszú éveken át szerkesztette a folyóiratot.

Egyetemi éveim alatt szakmai érdeklődésem az egyetemes történelem felé fordult, s az akkori történészképzést megtapasztalva az a benyomás alakult ki bennem, hogy Magyarországon az egyetemes történelemmel való foglalkozást másodlagos, mi több, némileg másodrendű dolognak tekintették. Ez valamennyire érthető is volt, hiszen az akkori körülmények között egy magyar kutató sokszor csak nagy nehézségek árán tudott hozzáférni – mondjuk az Egyesült Államok eszmetörténetével kapcsolatos

---

³Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi tekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 106–166.; Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Ráció Kiadó, Budapest, 2015. 129–152.; Gyáni Gábor: *Kulturális nacionalizmus és a tudományok: a történetírás példája*; Gyáni Gábor: *Professzionizáció és nemzeti öntudat. A Századok első éve*. In: Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram Kiadó, Pozsony – Budapest, 2018. 67–88., 139–160.

⁴Gunst Péter: *Marczali Henrik*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

– kiadatlan forrásokhoz vagy a szakirodalomhoz. Ráadásul, a külföldi – főleg a nyugati – partnerekkel való kooperáció lehetőségei is sokkal korlátozottabbak voltak. Azt a felfogást érzékelttem, hogy az „igazi” történészek a magyar történelemmel foglalkoznak, hiszen ők kiadatlan levéltári forrásokra alapozzák a megállapításaikat, míg az akkori körülmények között az egyetemes történelemmel foglalkozó magyar történészek legfeljebb az elérhető, de sok esetben már elavult külföldi szakirodalom összefoglalására lehetnek képesek. Ez pedig nem „igazi” történetírás.

Úgy látszik, hogy az 1980-as évek elején nemcsak bennem alakult ki ez a benyomás. Gunst Péter a Marczali-életrajzában úgy fogalmazott, hogy „a magyar történetírás ma sem gazdag egyetemes történeti munkákban”, és ebből a szempontból Marczali korát is úgy ábrázolta, mint amelynek viszonyai nagyon hasonlítottak az 1970–1980-as évek körülményeihez. Mint megállapította, a magyarországi egyetemes történeti munkák „legfeljebb a kultúr- és diplomáciatörténetet érintették”, külföldi munkák „egyszerű kompilációi” vagy „magyarosításai” voltak. Gunst véleménye szerint ehhez – és ezek szerint a késő Kádár-korszak időszakához – képest képviselt teljesen más szemléletet Marczali Henrik felfogása a magyar és az egyetemes történet viszonyáról. Ezt az is jelezte, hogy kismonográfiájában Gunst Péter külön fejezetben tárgyalta Marczali egyetemes történelemmel kapcsolatos munkásságát.⁵ Ebben az is szerepet játszhatott, hogy történésszé válásában is nagy szerepet tulajdonított Marczali Henrik hatásának. Amint azt egy 2005-ben megjelent életút-interjújában megfogalmazta, 13 éves korában, „1947 nyarán egy távoli rokonunktól ajándékba kaptam a Marczali Henrik által szerkesztett és részben írt Nagy Képes Világtörténet mind a 12 kötetét. Még azon a nyáron elolvastam minden kötetet. Annyira érdekesnek tartottam, hogy elkezdtem történelmi tárgyú könyveket olvasni, persze csak történelmi regényeket, hiszen fogalmam sem volt arról, hol találhatóék szakmunkákat”.⁶

---

⁵Gunst, 1983. 85., 80–106.

⁶Gunst Péter: *Hogyan lettem történész? A Korall körkérdése a pályaválasztásról*. Korall – Társadalomtörténeti Folyóirat, 2005. november, 21–22. szám, 184. *Nagy képes világtörténet, I–XII. kötet*. Szerk. Marczali Henrik. Franklin Társulat – Révai Testvérek, Budapest, 1898–1905. Marczali a VII–XII. kötetek szerzője volt: VII. kötet: A reformatio kora; VIII. kötet: Az ellenreformatio kora; IX. kötet: Az abszolutizmus kora; X. kötet: A forradalom és Napoleon kora; XI. kötet: A reformok kora; XII. kötet: Korunk államai és társadalmi alkotásai. A teljes sorozat online is elérhető: <https://mek.oszk.hu/01200/01267/html/> Letöltve: 2023.11.05.

Gunst Péter felfigyelt arra, hogy Maczalinál a magyar és az egyetemes történet olyan szerves egységet alkot, amelynek alkotóelemei kölcsönösen hatnak egymás alakulására és mindkettőt alapvetően azonos mozgatórugók határozzák meg: „Az emberi közösség élete az, melynek megismerése feladatunk. Egyének, rendek, sőt nemzetek is csak annyiban érvényesülnek, a mennyiben munkájuk az egészre visszaható. Egy embernek vagy nemzetnek élete csak annyiban történet, a mennyiben része a világtörténetnek. Magában, külön állítva, érthetetlen, előzményeit, hatását csak az egésznek reá való befolyása és az, mivel munkájával az egésznek fejlődéséhez járult, magyarázhatja meg”. Marczali tehát teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy „a magyar történelem csak úgy tárható fel előítéletektől teljesen mentesen, ha mind szélesebb körre terjed ki az egyetemes történelem, az egyetemes fejlődés ismerete”.⁷ E felfogás szellemében, Marczali Henrik olyan feladatot vállalt magára, amit csak nagyon kevés magyar historikus: egyedül írta meg a reformációtól 1830-ig terjedő korszak egyetemes, lényegében európai történetét.⁸

Miért vállalkozott erre az akkor még nagyon fiatal, 27 éves történetíró? Gunst Péter szerint ebben többféle tényező játszott szerepet. Először is az, hogy nagy valószínűséggel, legtöbb hazai kortársánál jobban ismerte a nemzetközi szakirodalmat és berlini, párizsi és oxfordi tanulmányainak is köszönhetően, szélesebb körű európai szakmai tapasztalattal rendelkezett. Innen tudta, hogy mivel jár egy ilyen vállalkozás, az egyetemes történelemmel való foglalkozás pedig esetében nem pusztán járulékos elem volt, hanem kezdettől fogva szakmai érdeklődése szerves részét képezte, hiszen már 1878-ban, 22 éves korában magántanári próba-előadását Jeanne d’Arc-ról tartotta. Mindezen túlmenően, a vállalkozás olyan anyagi előnyökkel is kecsegtetett, ami egy fiatal, éppen a feladat indulásának évében, 1883-ban házasságot kötött historikus számára különösen vonzó lehetett.⁹

---

⁷Marczali Henrik: Előszó a világtörténethez.

<https://mek.oszk.hu/01200/01267/html/01kotet/01r00f02.htm> Letöltve: 2023.11.04. Gunst, 1983. 90.

⁸Ez a vállalkozás még nem a *Nagy képes világtörténet* című 12 kötetes sorozat volt, hanem a *Világtörténet a mívelt magyar olvasóközönség számára* című gyűjtemény (Mehner Mór kiadása, Budapest, 1883–1884.). Ennek a következő három kötetét írta Marczali Henrik: I. kötet: A reformatiótól a vesztfáliai békéig; II. kötet: A harmincéves háborútól a nagy francia forradalomig; III. kötet: a demokratikus mozgalmak és a francia forradalom. Az ókort feldolgozó első három kötetet Ribáry Ferenc, a középkort feldolgozó két kötetet pedig Molnár Antal írta. Gunst, 1983., 86.

⁹Gunst, 1983. 86–87; Dénes, 2022. 29–34.

Mi jellemezte Gunst Péter ábrázolásában Marczali egyetemes történetírását *A világtörténelem a művelt magyar közönség számára* című sorozat általa írott három kötetében? Történeti összefoglalások mellett, amennyire csak lehetett, igyekezett elsődleges forrásokra is támaszkodni. Ennek lehetősége persze az akkori körülmények között korlátozott volt, de úgy vélte, hogy ebben a tekintetben egy francia, brit vagy német történész helyzete sem sokkal más. A korabeli magyarországi egyetemes történeti irodalomhoz képest nagy újdonságot jelentett, hogy lábjegyzeteket használt. Mindezeken túlmenően, a nagy nemzetek szempontjain „kívülálló” magyar perspektíva „függetlenebb szempont” érvényesülését is eredményezhette. Összességében Gunst azt állapította meg, hogy akkoriban „aligha lehetett elképzelni az övénél tartalmasabb, adatokban gazdagabb egyetemes történeti feldolgozást”.¹⁰

Valamivel később Marczali az 1825 és saját kora közötti időszak történetét is megírta *A legújabb kor története. 1825–1880* címmel, amely ugyan a fentebb említett sorozat pótköteteként látott napvilágot 1892-ben, de Gunst értékelése szerint „szinte mindenben felülmúlja, meghaladja az újkor történetét”.¹¹ Egykori professzorom úgy látta, hogy ezt a művét maga Marczali a korábbi három kötetnél is fontosabbnak tartotta, mivel megírását a II. József koráról írott könyve külföldi kiadásának elkészítése elé helyezte. Szerinte ez abban is kifejezésre jutott, hogy ez a kötet még több módszertani újdonságot tartalmazott. Ebben még jobban törekedett a kiadott elsődleges források, például Napóleon, Nelson, Cavour és Metternich leveleinek vagy Bismarck emlékiratainak használatára. Ezen túlmenően újságokat, röpiratokat és parlamenti naplókat is felhasznált, és sokkal részletesebb jegyzetapparátust is alkalmazott. Ennek köszönhetően, Gunst Péter még a korábban említettéknél is emelkedettebb hangon nyilatkozott róla. Mint megfogalmazta, módszertani szempontból a könyv „párját ritkítja nemcsak a magyar, hanem a korabeli európai irodalomban is”. De Gunst a mű „haladó” történetfelfogását is újnak tartotta a magyar történetírásban, amit a Kádár-korszak elvárásainak megfelelően azzal illusztrált, hogy Marczali, könyvében széleskörűen felhasználta Louis Blanc (1811–1882), a korai munkásmozgalom nevezetes alakjának írásait. Igaz, Marczali „semmiképpen sem volt tehát felforgató vagy szocialista tanok híve. De érzékelt e tanok meglétét, s nemcsak tudomásul vette azokat, hanem következtetéseket is levont belőlük, részben a fennálló rend fennmaradása, másrészt pedig az általános előrehaladás érdekében”. Ezzel Gunst Péter – a Kádár-

---

¹⁰Gunst, 1983. 87–93., 91.

¹¹Gunst, 1983. 94.

korszak terminológiájával élve – Marczalit lényegében „haladó polgári történetírónak” minősítette, de ehhez azt is hozzátette, hogy a korabeli magyar céhbeli történetírók eddig az álláspontig sem nagyon jutottak el.¹²

Annak vizsgálata szempontjából, hogy Marczali ebben a 930 oldalas könyvében milyen viszonyt állapított meg az egyetemes és a magyar történelem között, mindenképpen figyelemre méltó, hogy – a korábbi kötetektől eltérően – az utóbbi munkájában ezt a két területet egyszerre tárgyalta. Ez alapján Gunst arra a következtetésre jutott, hogy a magyar történeti részek még több újítást tartalmaztak, mivel – korábban említett ego dokumentumokon túlmenően – még élő kortárs szereplőkkel is készített interjúk is szerepeltek benne. Az egykori debreceni professzor szerint „ha ez a módszer meghonosodik, ma nemcsak jobban ismerjük a dualizmus korának történetét, hanem talán a magyar történettudomány is gazdagodhatott volna egy módszerrel, s azt nem 1945 után kellett volna felfedeznie”.¹³ Az egyetemes történetírás Kádár-korszakbeli helyzetét is szem előtt tartva Gunst Péter azt is megjegyezte, hogy Marczalinak erről, a lényegében jelenkor-történetinek tekinthető munkájáról, „általában egyetemes történeti tevékenységéről, nem vesz tudomást a magyar történettudomány... Ha munkája bekerült volna a magyar történetírás véráramába, történetírásunk talán nem tekintí máig annyira másodrendűnek, alkalmasint teljesen értéktelennek a kortársak által szolgáltatott adatokat, s nem idegenkedik a tudományos igényű kortörténettől”.¹⁴

Gunst Péter világosan felismerte, hogy az egyetemes történelemmel való foglalkozást Marczali nem másodlagos tevékenységnek tekintette, illetve, hogy a magyar és az egyetemes történetet úgy ábrázolta, mint amelyeket közös, egymást átható fejlődési tényezők határozzák meg. Ugyanakkor, az is megállapítható, hogy ezeket a közös fejlődési tényezőket és azok érvényesülését a magyar és az egyetemes történelem egyes korszakaiban nem vizsgálta meg részletesen. Ezt a feladatot Dénes Iván Zoltán végezte el jóval terjedelmesebb és átfogóbb célokat kitűző monográfiájában. Gunst

---

¹²Gunst, 1983, 96–98. Terjedelmi korlátok, illetve a miatt, mert az jelentősen megtörné írásom fő gondolatmentét, nem térek ki arra, hogy Marczali felfogása, illetve egyéb tényezők milyen szerepet játszottak abban, hogy az 1920-as évek elején, a budapesti egyetemen fegyelmi eljárást indítottak ellene, majd kényszerszabadságra küldték, 1924-ben pedig nyugdíjazták. Erre lásd: Dénes, 2022. 254–292.

¹³Gunst, 1983. 98–104., 104.

¹⁴Gunst, 1983. 105–106. Marczalinak a saját kora történéseinek feldolgozására irányuló úttörő törekvéseit Gunst Péter a már a rendszerváltás után megjelent historiográfiai összefoglalójában is kiemelte. Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995. 167.

professzor, annak elemzése során, hogy Marczali szerint milyen a magyar és az egyetemes történelem viszonya, illetve, hogy ezeket és általában a történelmet milyen erők mozgatják, kizárólag a fentebb említett egyetemes történelmi könyvsorozat három alap- és egy kiegészítő kötetére támaszkodott. Dénes Iván Zoltán viszont Marczali akadémiai székfoglalóját, egy 1905-ben tartott előadás-sorozatát és más munkáit is bevonta az elemzésbe. Ezzel nemcsak arra nyílt lehetőség, hogy nagyobb terjedelemben és részletesebben mutassa be Marczali felfogását, hanem arra is, hogy annak esetleges időbeli változásaira is reflektáljon.

Mindezek alapján Dénes Iván Zoltán arra a következtetésre jutott, hogy Marczali a történelmet olyan társadalomtudományként fogta fel, „amelynek feladata egy nép gondolkodása és érzése, virágzása és hanyatlása feltételeinek meghatározása”.¹⁵ A történetíró megbízhatósága és hitelessége szerint megrostálja a történelmi anyagot, és megállapítja, hogy az adott elem milyen szerepet töltött be egy adott nemzet és általában a történelem menetében. Ennek során Marczali egy olyan megfigyelést is tett, ami mai korunk viszonyai között is nagyon ismerősnek hangzik: „Minden korban hajlandók voltak a történetírók az elmúlt eseményeket, a régi intézményeket saját koruk, saját felfogásuk szemüvegén át nézni és a teljes történelmi objektivitás most is csak ideál, mely csupán nagy elvonás (elvonatkoztatás) árán közelíthető meg”.¹⁶ Megközelíthető, el nem érhető, mégis törekedni kell rá. Ez már csak azért is így van, „mert a történetben az objectiv ténytől el nem választható az írónak subjectiv meggyőződése és színezése”.¹⁷

Bár több írására támaszkodott, Marczalinak az egyetemes és a magyar történelem összekapcsolódására és a történelem menetére vonatkozó felfogását legnagyobb mértékben egy 1905-ben tartott, *A nemzetiség történetbölcséleti szempontból* címet viselő hat részes előadássorozata alapján rekonstruálta Dénes Iván Zoltán. Narratívájából az derül ki, hogy a nemzet – amit Marczali sokszor nemzetiségnek nevezett – nem állandó, változatlan képződmény, hanem a történelem során változott, és három alapvető formában jelent meg. Ezek az ősi, eredeti nemzet, a középkori nemzet, illetve a modern civilizált nemzet.¹⁸

Az ősi, eredeti nemzet esetében az állam hódítás útján kapcsolta egybe a család, a nemzetség és a törzs, illetve a helység, a község és az állam elemeit. Az ilyen módon

¹⁵Dénes, 2022.48.

¹⁶Marczali 1895-ben megfogalmazott véleményét idézi: Dénes, 2022. 48.

¹⁷Marczali Henrik: Előszó a világtörténethez.

<https://mek.oszk.hu/01200/01267/html/01kotet/01r00f02.htm> Letöltve: 2023.11. 04.

¹⁸Marczali Henrik: *A nemzetiség történetbölcséleti szempontból*. Franklin Társulat, Budapest, 1905.

óriásivá növekedett család élén az istenséggel közvetlen kapcsolatban álló király állt. Marczali fogalomalkotása szerint így jöttek létre az olyan nagy világbirodalmak, mint a Perzsa, a Nagy Sándor-i, a Római és a Nagy Károly-i birodalmak, illetve az utóbbiból kifejlődő Német-római Birodalom. Ezek a világállamok akarták a maguk uralma alatt egyesíteni az akkor ismert világot, és ennek során kapcsolatba hozták egymással az egymástól nagyon különböző nemzeteket és az általános emberi eszméket. A Perzsa birodalmat a nyers erő tartotta össze, és amikor Nagy Sándor hódítása megrendítette a központi hatalmat, a birodalom is összeomlott. Nagy Sándor birodalma elterjesztette ugyan a görög kultúrát a Keleten, de ez az ottani népek mélyrétegeit nem tudta megérinteni. A rómaiak a hódítás révén más népek hagyományait is átvették, ami saját nemzeti hagyományaik elvesztéséhez vezetett. E folyamat eredményeként meggyengült a nemzet ereje és Róma elbarbárosodott. Katonai hatalomként elbukott ugyan, de lelki hatalomként meghódította legyőzöit. Nagy Károly birodalma a középkor felé közvetítette a császárság isteni jogú intézményét, és a német császár az egységes nemzetté válás szempontjából mintát mutatott a többi nemzetiségnek. Ráadásul, kiterjesztette az európai civilizáció határait, amennyiben Róma a Nyugatot, Nagy Károly pedig a Keletet és az Északot civilizálta. Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy Marczali egyetemes történelmen az európai történelmet, vagy kissé másként fogalmazva, a nyugati civilizáció történelmét értette. Egyedül az ősi, eredeti nemzetekkel, illetve a régi nemzetek és a világvallások (buddhizmus, iszlám, kereszténység) kapcsolatával foglalkozó részben terjedt ki figyelme az ezen túlmutató körökre. Mint láttuk, a jelentős Európán kívüli területeket is magába foglaló Perzsa, Nagy Sándor-féle és Római birodalmak fejlődése a kifejezetten európai jelenségként leírható Nagy Károly-féle, majd Német-római birodalomba futott bele, azt követően pedig döntően ezen a nyomvonalon haladt.¹⁹

A nemzet második típusát a középkori nemzet képviselte. A Római Birodalom bukása megerősítette a népvándorlás eredményeként létrejött nemzeteket, de a rendiséget úgy ítélte meg, hogy a nagy rendek tagjai közelebb álltak más nemzetek hasonló rendjeihez, mint saját nemzetüknek a rendi struktúra alatt elhelyezkedő tagjaihoz. Ez azt jelentette, hogy a nemzeti szervezet olyan „mélyrétegei”, mint a nemzeti karakter, a nemzet sajátos észjárása, érintetlenek maradtak az egyház és az állam részéről.²⁰

A modern, civilizált nemzet kialakulásában Marczali a reneszánsznak, a racionalizmusnak és a felvilágosodásnak tulajdonított nagy jelentőséget. Ezek hozták létre a

---

¹⁹Dénes, 2022. 50–53.

²⁰Dénes, 2022, 53.

szekuláris, értelmiségi műveltséget és azt a felfogást, amelyik a műveltség egységesedését, az emberiség egységét és a világpolgárság eszményeit hirdette meg. Ezek az irányzatok ugyan nem tulajdonítottak jelentőséget a nemzetnek, mégis annak a felfogásnak a megjelenéséhez vezettek, hogy a törvényhozás hatalmának forrása nem az egyes ember, hanem a nemzet. Ekkor születik meg a modern nemzeti öntudat és gondolkodás. Az erényes élet fogalmát a nemzethez kapcsolják, az általános műveltség helyébe pedig a nemzeti műveltséget állítják. E folyamat kettős irányultságára, vagyis a műveltség emberiség szintű egységesülése és a nemzeti keretek közé ágyazódása egymásra hatásának legjobb példáját Marczali II. József (uralkodott 1780–1790) törekvéseiben találta meg. Az uralkodó a német nyelv általánossá tételével kívánta birodalmát bekapcsolni a felvilágosult racionalizmus szellemi áramába, ám ez az egyes országokban olyan visszahatást váltott ki, ami az ottani nemzeti öntudatok megerősödéséhez vezetett. De a francia forradalomnak is hasonló következményei voltak. Egyfelől a felvilágosodás általános emberi eszményeit kívánta megvalósítani, ugyanakkor a nemzeti eszmét is szolgálta. Az európai francia hegemonia kiépítésének kísérlete pedig azt a visszahatást váltotta ki, hogy a többi európai nemzet is modern nemzeté akart válni. Marczali véleménye szerint ezen az úton elsőként a németek indultak el.²¹

Mindezek alapján fogalmazott úgy Marczali, hogy az emberiség haladása nem az emberiség műve, hanem a nemzeteké, az egyes nemzeté. Nem törvényszerű azonban, hogy minden nemzet szükségszerűen végighalad ezen az úton. Azokat a nemzeteket, amelyek lemaradnak, barbárrá válnak, becsapják és leigázzák. Marczali úgy látta, hogy az ebben az értelemben vett haladásban az egyes nemzetek akkor tudnak sikeresen helyt állni, ha bennük megvalósul a „személyiség, a nemzetiség és az emberiség” közötti összhang... Egyéniségünk erkölcsi és szellemi kiművelése által nemcsak a nemzet ügyét visszük előbbre, hanem vele és általa az egész emberiségét is”.²² Marczali úgy látta, hogy a modern civilizált nemzet azért magasabb fokú, mert ezt a hármas egységet azáltal tudta megvalósítani, hogy mindhárom eleme számára biztosítja a szabad kifejlődés lehetőségét. Korábban viszont az volt a helyzet, hogy ez a három tényező egymás ellen harcolt.

A modern, civilizált nemzetek kialakulásának fontos mozzanata volt, hogy a középkori nemzetben még a rendi struktúrák alatti társadalmi csoportoktól elkülönülő három hagyományos rend (egyház, lovagság, polgárság) csatlakozik a nemzethez. A

---

²¹Dénes, 2022. 53–55.

²²Marczali Henrik: *A reformok kora. Végző.* Szerk. Marczali Henrik: Nagy Képes Világtörténet XI. kötet, Franklin Társulat – Révai Testvérek, Budapest, 1905. <https://mek.oszk.hu/01200/01267/html/11kotet/11r03f22.htm> Letöltve: 2023. 11.04.

modern fejlődés következményeként viszont egy negyedik rend a munkásság is elkezdett kialakulni. Kora egyik nagy kérdését abban látta, hogy a nemzetközileg szerveződő tőke által meghatározott, szintén nemzetközileg szerveződő munkásságot hogyan sikerül a nemzetbe integrálni. Marczali úgy látta, hogy ennek érdekében csökkenti kell a gazdagok és a szegények közötti, egyébként a modern fejlődés következtében megnőtt különbséget, mivel az gyengíti a nemzet egységét.²³

De hogyan határozták meg ezek a nagy egyetemes történeti folyamatok a magyar történelem menetét, annak a Magyarországnak a történelmét, amelyet saját korában Marczali egyértelműen ilyen modern, civilizált nemzetnek tekintett? Világosan leszögezte, hogy Magyarország annak köszönhet, hogy idáig jutott, hogy az erős nemzeti érzés mellett, az emberi civilizáció vívmányait is magáévá tette, vagyis felfogásában a műveltség és a hazafiság nem állt ellentmondásban egymással. Úgy vélte, hogy más nemzetek – a normannok és az angolszászok, a frankok és a gallok, a törökök és a szláv bolgárok – példájához hasonlóan, a magyar nemzet fejlődésének is az uralkodó török, illetve az alávetett finnugor eredetű népesség összeolvadása jelentette a kezdetét. A középkori magyar állam nem egyetlen nemzet királysága volt, s így virágkorában – a császársághoz hasonlóan – birodalmi politikát folytatott.²⁴

Marczali Magyarország török ellenes küzdelmeiben szép példát látott arra, hogy miként valósult meg a korábban emlegetett hármas egység, hiszen az nemcsak a magyar szabadságért, hanem az egyetemes vallás- és lelkiismereti szabadságért is folyt. A hagyományos magyar alkotmányt, a magyar szabadságot azonban olyan erős támadások érték, hogy az ősi alkotmány szent, sérthetetlen és megváltoztathatatlan dologgá vált. Így, ennek makacs védelme mégis ellentétbe került az emberiség haladásának humanitárius eszményeivel és Magyarország maradi országgá vált. Ez a szembenállás fejeződött ki Mária Terézia (uralkodott 1740–1780), majd II. József haladást megtestesítő törekvései és a hagyományos értelemben vett magyar szabadság konfliktusában. Magyarországon ugyanis a művelt európai államok négy sajátosságából csak kettő volt meg: a vallás és a középkori állam. Hiányzott viszont az európai közös műveltség és a munka megbecsülése. A modern, művelt magyar nemzet csak akkor születhetett meg, ha az utóbbi kettőt is magyarrá téve, azokat a magyar állam megerősítésére használják fel. Ezt a folyamatot két további tényező tette nehezzé: az Ausztriához, illetve a nemzetiségekhez fűződő ellentmondásos viszony. Marczali úgy látta, hogy a nemesség és az egyház irányába végbe ment a nemzetiségek asszimilációja, a városi polgárság és a parasztság tekintetében azonban nem. A reformkor azzal, hogy

---

²³Dénes, 2022. 56.

²⁴Dénes, 2022. 56–57.

az utóbbi csoportok képviselőire is kiterjesztette a polgári jogokat, őket is beemelte a politikai életbe, és így megteremtette magyarrá válásuk lehetőségét.²⁵ Összességében mindez azt eredményezte, hogy – Dénes Iván Zoltán megfogalmazásában – „a modern magyar nemzet megteremtése olyan eszközökkel történik, amelyek közelítik az általános emberi berendezkedéshez”, humanizálják, emberségesebbé teszik a magyarországi viszonyokat. Vagyis, „a magyar államszervezet alkotmányos és politikai formája 1848 óta megfelel annak, ami Európában érvényes és leginkább haladó”.²⁶ Mindezek alapján Dénes Iván Zoltán arra a következtetésre jutott, hogy Marczali egyfajta középutas felfogást fogalmazott meg a nemzet perennalista és modernista felfogása között. Vagyis nem mondja azt, hogy a nemzet kezdetől fogva a mai formájában létezett, de azt sem, hogy nemzetről csakis a francia forradalom, a modern nemzetudatok kifermálódása utáni időszakra vonatkozóan lehet beszélni.²⁷

Ami a történetíró tárgyilagosságának kérdését illeti, Dénes Iván Zoltán is azt a részletet hozta fel Marczali álláspontjának érzékeltetésére, amit Gunst Péter is idézett a történetírói objektivitás ideáljának elérhetetlenségére vonatkozóan. Az utóbbi kutatóhoz képest viszont Dénes Iván Zoltán részletesebben tárgyalta azokat a kérdéseket, hogy van-e iránya az emberiség történetének, illetve, hogy lehet-e haladásról beszélni a történelemben. Dénes szerint Marczali ebben a tekintetben is középutas álláspontot alakított ki, amennyiben sem elkerülhetetlen haladásról, sem pedig egy feltételezett aranykorhoz képest megvalósuló folyamatos hanyatlásról sem lehet beszélni. Számomra az is nagyon érdekes, amit Marczali a történelmi tények összessége feltárási lehetőségéről mondott: „Csak olyan, ki nem ismeri a történelmi anyag természetét, gondolhat teljességre. Mi ezt – a mi különben is mindig csak vélt és nem valódi – szívesen feláldozzuk annak, hogy művünk feldolgozott legyen, igaz képet nyújtson. Nem a téglák száma, hanem elrendezése és egybeforrasztása teszi az épületet. Nem úgy értjük ezt, mintha a történetírónak nem kellene arra törekedni, hogy az igazolt tények lehető bő sorával rendelkezzenek. Előadása csak úgy lehet kellően színezett, ítélete csak úgy lehet alapos. De minden ténynek a felsorolása, melyet ismer, nem csupán az előadás szépségének menne a rovására. Ez az igazsághoz képest csak másodrendű érdek. Az adatok elmondása válogatás, kiemelés nélkül meghamisítaná a képet, nem engedné, hogy a mi valóban fontos és történelmi, az őt megillető helyet foglalja el.”²⁸

---

²⁵Dénes, 2022. 56–58.

²⁶Dénes, 2022, 58–59.

²⁷Dénes, 2022.60.

²⁸Marczali Henrik: Előszó a világtörténehez.

<https://mek.oszk.hu/01200/01267/html/01kotet/01r00f02.htm> Letöltve: 2023.04.

Marczali ezzel megint köztes álláspontra helyezkedett, amennyiben elfogadta, hogy a történész nem képes a kutatási témájára vonatkozó minden tény összegyűjtésére és feltárására, de ez számára nem jelentette annak feladását, hogy a korlátozottan rendelkezésre álló anyagból ne lehetne érvényes és valós következtetéseket levonni. Az általa használt hasonlat számomra azért is nagyon érdekes, mert egyik kedves történetíróm, az egyesült államokbeli Carl Lotus Becker (1873–1945) szintén a téglá hasonlatot használta annak érzékeltetésére, hogy szerinte a történész nem képes a történelmi tények rekonstruálására. Mint megfogalmazta: „Az egyszerű történelmi tényről kiderült tehát, hogy nem egy szilárd, rideg, lezárt formával rendelkező és mérhető tömeggel rendelkező valami, mint egy téglá. A történelmi tény – már amennyire ismerhetjük – csupán egy *szimbólum* (kiemelés az eredetiben – L. Cs.), egy egyszerű megállapítás, ami ezer és egy egyszerűbb tény általánosítása, amelyeket pillanatnyilag nem akarunk felhasználni, és ezt az általánosítást magát nem alkalmazhatjuk azoknak a tágabb kört érintő tényeknek és általánosításoknak a figyelembevétele nélkül, amelyeket szimbolizálnak”.²⁹A fentebb idézett részlet viszont arra utal, hogy Marczali ebben a vonatkozásban nem ment el odáig, mint a nála egyébként csak 17 évvel fiatalabb egyesült államokbeli kortársa, hiszen úgy vélte, hogy „a téglák” mégiscsak megfogható, önmagukban létező dolgok, amelyeket a történész el tud rendezni, és értelmes konstrukcióba tud forrasztani.

Marczali szerint a történetírás tárgya az emberi közösség életének teljességére irányul. Ez azonban nem egy, a 20. századi Annales iskolai értelemben vett totális történetírást jelentett nála.³⁰ Úgy látta, hogy a fenti célt kétféle szempont érvényesítésével lehet elérni. Egyrészt fel kell tárnai a történelem irányultságára hatást gyakorló általános eszméket, a részleteket pedig a történeti kritika eszközeivel kell feldolgozni. Ez a történelem menetét meghatározó eszmék, illetve az azokat megvalósító intézmények vizsgálatát jelenti. Ebből kiindulva Marczali úgy vélte, hogy a történetírás elsődleges témája a politikatörténet, az állam vizsgálata, mivel elsősorban ez hozza létre azokat az intézményeket, amelyek megvalósítják, kifejezik a történelem menetére meghatározó befolyást gyakorló eszméket. Ugyanakkor, a társadalom- és mentalitás-történeti tényezők szerepét, a társadalom hagyományainak, érdekeinek, ösztöneinek és szenvedélyeinek vizsgálatát sem hanyagolta el. Úgy gondolta, hogy az utóbbiak,

---

²⁹Becker, Carl L.: Mi a történelmi tény? In: : *Történetelmélet I.* Szerk. Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Osiris Kiadó, Budapest, 165.

³⁰A francia Annales-iskola történetfelfogására lásd: : *Az Annales. A gazdaság,- társadalom- és művelődéstörténet francia változata.* Szerk. Benda Gyula – Szekeres András. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.

valamint az állam és intézményei között kölcsönös viszony figyelhető meg, mivel azok vissza is hatnak az államra és intézményeire.³¹

Az egyetemes történelem problematikája szempontjából Marczalinak a történelem korszakaira és helyszíneire vonatkozó felfogása is nagyon fontos. S bár úgy vélte, hogy a történelemben sem elkerülhetetlen haladásról, sem pedig folyamatos hanyatlásról nem lehet beszélni, mégiscsak úgy gondolta, hogy a világtörténelem menete a barbárság állapotából a civilizált állapot felé halad, a történelem helyszíneinek változásai pedig ezt a haladást tükrözik. Így az ókorban lényegében a klasszikus ókori civilizációk és India területére tekintett úgy, mint a fenti folyamat előre haladásának helyszínére. A középkor vonatkozásában Európát, illetve, az Európán kívüli területek közül az iszlám világot és a keresztes hadjáratok helyszíneit tekintette a fenti folyamatok színtereinek. Az újkorhoz és a legújabb korhoz érkező viszont, figyelme szinte teljes egészében Európa története felé fordult, az itt megvalósuló viszonyokra tekintett úgy, mint amelyek a civilizáció kiteljesedésének folyamatát megtestesítették. Mindezek alapján Dénes Iván Zoltán joggal mutatott rá arra, hogy „a *Nagy képes világtörténet* kötetei, fejezetei, korszakolásuk, és maga a tárgyalás azt mutatja, amit az ő korában a fehér ember civilizációjának neveztek. Azt, amit a 19. század végén, a 20. század elején Európában, mindenekelőtt Németországban, Franciaországban, Nagy-Britanniában és egyre inkább Magyarországon is a *barbársággal* szemben a *civilizációnak* (kiemelések az eredetiben – L. Cs.) tartottak”.³²

Már Gunst Péter is felfigyelt arra, hogy Marczali Henriknél milyen szoros kapcsolat van az egyetemes és a magyar történelem között, s hogy részben ennek köszönhetően, az egyetemes történelemmel való foglalkozás jóval hangsúlyosabb részét képezi életművének, mint a legtöbb kortárs vagy későbbi magyar historikus esetében. Ebben a vonatkozásban Marczali életművét pozitív példaként állította szembe általában a magyar történetírás, illetve saját kora, az 1970–1980-as évek nem ebbe az irányba mutató gyakorlatával. Úgy vélem, hogy Gunst saját történetírói törekvéseinek előképét, a nagy elődöt találta meg ebben a vonatkozásban Marczali Henrikben. Hasonló helyzete számára is azokat a kérdéseket vetette fel, hogy lehet-e Magyarországon érvényes és hiteles módon egyetemes történelmet kutatni és tanítani, illetve, hogy hozzá tehet-e valamit egy magyar kutató az egyetemes történelem írásához, s ha igen, akkor mit és hogyan? Hallgatóként, majd kollégájaként is jól emlékszem, hogy Gunst Péter milyen erőfeszítéseket tett arra, hogy a történészképzésben nagyobb szerepet kapjon az Európán kívüli területek történetének oktatása. Amikor az általa vezetett

³¹ Dénes, 2022.64; Marczali Henrik: Előszó a világtörténethez.

<https://mek.oszk.hu/01200/01267/html/01kotet/01r00f02.htm> Letöltve: 2023. 11. 04.

³² Dénes, 2022. 64–65.

tanszék vagy a doktori iskola erőforrásai ezt lehetővé tették, igyekezett Afrika vagy más földrészek történetével foglalkozó előadókat meghívni a Debreceni Egyetemre. Ezt a szándékot magam is fontosnak tartom, s oktatási és kutató gyakorlatomban ennek érvényesítésére törekszem.

Gunst Péter külön fejezetben foglalkozott Marczali egyetemes történeti munkásságával, és az sem véletlen, hogy a historikus történetelméleti-módszertani felfogását is ebben tárgyalta. E témák kiemelkedő szerepét Dénes Iván Zoltán is világosan felismerte, s részben monográfiája jóval nagyobb méretéből adódóan, sokkal átfogóbban és részletesebben tárgyalta. Talán nem olyan személyes élel, mint Gunst Péter vonatkozásában, de nála is felmerült az a kérdés, hogy „mit tehet hozzá a magyar történetíró az egyetemes történetíráshoz?” Miért kell a magyar történészeknek egyetemes történelemmel is foglalkozniuk? Ennek egyik okát Marczali abban látta, hogy „ha a tudomány e jelentékeny ágát eddig jobbára csak idegen könyvekből ismertük, önkénytelenül is idegen gondolkodásnak, idegen ítéletnek jutottunk függésébe”. Ezzel szemben arra lenne szükség, hogy „a magunk szemével nézzük, a magunk elméjével ítéljük meg a történelem nagy drámájának lefolyását”. Az egyetemes történeti folyamatok magyar szemmel történő értelmezése pedig „új és igazolt szempontoknak, csoportosításoknak” bevitelét jelenti az egyetemes történeti irodalomba, ami „csak hasznára válhatik a tudományak, melyet szolgálunk”. Marczali azonban nem elégedett meg ilyen szűkebb, történész szakmai értelemben vett célok megvalósításával, hanem ezzel az eszközzel is a történelem haladását, a civilizáció fejlődését kívánta elősegíteni. Amint megfogalmazta, a magyar közönség az övétől eltérő fejlődési utakat ismerhet meg, a magyar történész pedig a magyar fejlődés sajátosságainak bevitelével gazdagíthatja az egyetemes történelemre vonatkozó tudásunkat. Mindennek pedig tanító, a civilizáció fejlődését elősegítő hatása is van, hiszen „az erkölcsök, a vallások és az állami formák sokfélesége, ne közömbösségre tanítson, hanem méltánylásra, igazságra”.³³ Ha nem lenne anakronisztikus, azt mondhatnánk, hogy a kultúrák egymás iránti megértését, méltánylását és tiszteletét hangoztató multikulturalizmus előképét fogalmazta meg.

Dénes Iván Zoltán leggyakrabban használt kifejezései Marczalival kapcsolatban a „mértéket és távolságot tartó tárgyilagosság”. Mint láttuk, a legtöbb esetben a szakma szabályait szem előtt tartó középutas, kiegyensúlyozó megoldásokat részesítette előnyben, s úgy látom, hogy ebben a tekintetben Dénes Iván Zoltán is egyértelműen olyan követendő, példamutató historikusként ábrázolja hősét, aki ezzel a felfogásával kivételt jelentett kora történetírói között. Jómagam a magyar és az egyetemes

³³Marczali Henrik: Előszó a világtörténehez.

<https://mek.oszk.hu/01200/01267/html/01kotet/01r00f02.htm> Letöltve: 2023.11.04.

történelem viszonyára vonatkozó problémafelvetését tartom a magam történetírói gyakorlatát illetően a leginkább releváns kérdésnek, hiszen olyan dilemmákat fogalmazott meg, amelyekkel még ma is szembe kell néznie minden olyan magyar történésznek, aki az egyetemes történelem kutatásával és írásával (is) foglalkozik.